

Vidmantas KUPREVIČIUS

XIX a. VIDURIO LIETUVIŲ (AUKŠTAICIŲ RYTIEČIU) – LENKŲ KALBŲ RANKRAŠTINIS NEŽINOMO AUTORIAUS ŽODYNAS

RtŽ (taip šis žodinas sutrumpintai vadinamas LKŽ) yra kol kas bemaž netyrinėtas, o norint turėti išsamų praeities leksikografijos vaizdą, reikia tirti kiekvieną išlikusį senajį žodyną atskirai, monografiškai. Platesniams darbui medžiaga dar kaupiamas. Detali archyvų duomenų analizė (RtŽ autorius braižo lyginimas su ano meto žinomu autoriu rašysena ir kt.) vykdoma paraleliai su kitais darbais. Šiuo rašiniu siekiama patikslinti kai kuriuos RtŽ ankstesnio tyrinėjimo duomenis.

Aptariamasis nežinomo autorius žodinas yra saugomas Lietuvio literatūros ir tautosakos instituto rankraštyno M. Akelaičio fonde (F1-1). Turi 548 sunumeruotus ranka rašytus puslapius. Toks jis pateko į LMD rankraštyną: Литовский словарь съ талкован -jem словъ на польской языке. Начинается словарь съ буквы А и кончается словомъ Żwagieje¹. Рукопись безъ переплета содержитъ 548 страницы (Catalogus). 1–338 puslapių formatas yra 22,3 x 17,6, o 339–548– 21,4 x 16,6 mm. J. Kruopas, pirmasis apžvelgęs šį žodiną, pateikia nediferencijuotas matmenis (Kruopas 1969: 183). Puslapių būta daugiau, nes prie viršelio yra prilipęs neprirašytas, visai švarus 557–558-aisiais puslapių numeriais pažymėtas lapas. Žodyno lapai susegti į 55-ias brošiūrėles, o šios susiūtos (išrištos). Žodyno I nenumeruotame puslapyje viršuje ties viduriu yra senesnioji rankraštyno signatūra: *In. R-1, o kiek žemiau – apvalus antspaudas su Vyčiu: Lietuvių Mokslo Draugija. 1907.*, užkliudant apatinę minėto antspudo dalį, užrašyta: M. Akilewicza, (Agricola), o kiek žemiau ir kairiau, po šiuo – pseudonim. A g r i c o l a – Mikalojaus Akelaičio slapyvardis (Otrębski 1970: 7). Cituoti išrašai yra to pat braižo ir parašyti ta pačia rašymo priemone (pilkų pieštukų). Maždaug trečiame puslapio ketvirtysteje nuo viršaus ties viduriu yra dr. J. Basanavičiaus išrašas: Dovanojo A. Šutinas² 30 V 1912

¹ RtŽ eilutė: Żwagieje, brzecząceś; RtŽ autorius Z su skersiniuku straipsnyje spausdinama Ž, o dr. J. Basanavičiaus išrašo z su skersiniuku čia perteikiama Ž.

² Tai buvęs kolekcionierius antikvaras, Bernardinų bažnyčios zakristijonas. Taip nurodo "Życie Ilustrowane." Dodatek tygodniowy "Kurjera Litewskiego" (1909.I. 25/ II.7. No.4). Straipsnio autorius dėkoja menotyrininkui R. Janonienei už minėtą "Życie Ilustrowane" poziciją. Lietuvių Mokslo Draugijos bibliotekininkas P. Razmukas šių eilučių autoriu išrašo pasakęs, kad Antanas Šutinas, Lietuvių Mokslo

| Šutinas gavės 1889 m. iš valdininko Andruškevičiaus, kurs buvo žody-| ną
gavės iš M. Akelaičio 1863 m.| prieš išvažiuosiant³ jam užsienin, | J.
Basanavičius. II, taip pat nenumeruotame, puslapyje nėra jokių įrašų, tik
mažas apvalus raudonas spalvos antspaudas: *LIETUVIŲ KALBOS IR
LITERATŪROS INSTITUTAS*. Patikrinus RtŽ originalo visus puslapius
specialiu popieriaus peršvietimo aparatu, v a n d e n k l i ų nerasta,
tačiau RtŽ kai kurių puslapių viršutiniuose dešiniuosiuose kampuose yra
bespalvių i s p a u d u⁴ (jų periodiškumo tvarka gana chaotiška, visai
įmanoma, kad kai kurių puslapių įspaudo žymė téra tikro ženklo kontūro
perspaudas iš ankstesnių puslapių): stačiakampiame, kiek suapvalintais
kampais įspade aiškiai perskaitomas žodis *KUCZKURISZKI*, išrangytas
palei sausojo įspudo kraštines aplink centre esančią emblemą. Ypač ryškūs
167-ojo ir 359-ojo puslapių įspaudai. Knygoje “Popierius Lietuvoje XV–
XVIII a.” 28-ojo pav. b dalyje tas ženklas yra reprodukuotas (Laucevičius
1967: 68). Ten pat, p. 65–67, rašoma: ”1823 m. žinomas turtuolis dvarininkas
ir pramonininkas Vaitiekus Puslovskis Kučkuriškėse pradėjo statyti
popieriaus dirbtuvę. 1824 m. ši dirbtuvė jau gamino popierių ir jos savininkui
davė didelį pelną. 1826 m. dirbtuvė buvo padidinta, patobulinta, įtaisyta
naujos mašinos.<...>1848 m. dirbtuvėje jau veikė angliska mašina, gaminusi
„popierių be galio”.<...> Pradėjus „gaminti popierių be galio”, Kučkuriškių
dirbtuvės gaminiai buvo ženklinami sausu štampu ”.

Išlikusios II viršelio 1-oji ir 2-oji pusės, padarytos (sukliuotos): 1) iš
Senojo Testamento⁵ lenkiško teksto fragmento, kurio kitoje pusėje nėra
jokių rašmenų (tad čia, matyt, bus atskiro kokio leidinio, gal Mišiolo [?] ST ar
Apeigyno [?] skaitinių, ne Šv. Rašto folianto puslapio fragmentas; 2)
laikraščių 3–5 sluoksnių; viename jų, kiek atlipintame “*Dodatek Do Gazety
Kuryera Litewskiego*” (1829, N 58) sluoksnyje gerai perskaitomas skirsnelis,
kur minimi nauji spaudiniai⁶ (veikalai); ten minimas K. Pichler romano
“*Oblężenie Wiednia*” <...> vertimas į lenkų kalbą, išleistas tais pat metais
(Pichler 1829). Kiti viršelio laikraščių sluoksnių fragmentai dokumentiškai
neidentifikuoti; 3) rašomojo popieriaus lapo, kurio prilipintoje pusėje kiek
žymu išblukę rankraštiniai rašmenys; panašu, jog tai bandymas rašyti
pažymėjimą, dubliuojantį bažnytinės knygos įrašą, nes viršutiniame kairiame
kampe aiškiai matyti skaitmenys 233 (gal įrašo eilės numeris), žemiau matyti

Draugijos paprastasis narys, žadėjęs padovanoti Draugijai kryžių, koplytstulpį, koplytelių, lietų akvarele,
rinkinių, tačiau kolekcijos LMD neįteikęs, tuo nuliūdindamas dr. J. Basanavičių.

³ Straipsnyje(Kruopas 1969: 183) įvelta klaida: išspaustinta išvažiuojant. Tas pat netikslumas perciuotas
RtŽ rankraštį registruojant pirmą kartą “*Lietuvos bibliografijoje*”(Žr. Gargasaitė 1990: 98).

⁴ Sie įspaudai J.Kruopo str.p.186 vadinami vandenzenkliais. Remiamasi E.Laucevičiaus knyga “Popierius
Lietuvoje XV-XVIII a.”[J. Kruopo str. išspaustinta XIII a. -V.K.]

⁵ I Moz (Pr) 42.1 - 5.

⁶ “Nowe dzieła”.

nevisiškai išblukusios įžambiai parašyti pavardės [?] liekanos. Rašyta veikiausiai kirilica: [<...>?] Чурий [?]. Apačioje kairėje yra vieno žodžio bespalvis įspaudas, kurio paskutinė raidė yra *O*.

RtŽ spaudoje minimas retai. K. Būga pirmasis sutrumpintai yra jî nurodės, RtŽ žymėdamas **R**, tarp savo „Lietuvių kalbos žodyno” šaltinių (Būga 1924: XV). V. Urbutis, recenzuodamas “Index lexicorum Poloniae”, ištaisydamas šio P. Grzegorczyk'o veikalo klaidas bei jî gerokai papildydamas, paminėjo esant įtrauktiną ir 29 000 straipsnių turintį, iš M. Akelaičio gautą, *rytietišką* žodyną (Urbutis 1968: 157). J. Kruopas pirmasis yra paskelbęs straipsnį apie RtŽ (Kruopas 1969). Remdamasis tuo Kruopo straipsniu, RtŽ yra apibūdinęs A. Balašaitis savo glaustoje lietuvių leksikografijos apžvalgoje (Balašaitis 1984: 93). RtŽ sykiu su kitais svarbesniais rankraščiais įtrauktas į bendrają “Lietuvių bibliografiją”, jos papildymus (Gargasaitė 1990: 98). Pastaraisiais metais, RtŽ pasirinkus platesnio tyrinėjimo objektu, su darbo eiga bei preliminariais rezultatais visuomenė jau buvo supažindinta Lietuvių kalbos instituto Žodynų skyriaus surengtoje tarptautinėje konferencijoje, skirtoje K. Būgos 115-osioms ir J. Balčikonio 110-osioms gimimo metinėms bei VII Tarptautiniame baltistų kongrese skaitytuose pranešimuose (Kuprevičius 1995; Kuprevičius 1995) bei paskelbtose trečiosiose pranešimo tezėse (Kuprevičius 1995_a).

RtŽ minimas ir rankraštiniuose šaltiniuose. Lietuvių kalbos instituto Žodynų skyriaus *P a g a l b i n ē j e* (kataloginėje) kartotekoje ir *p a g r i n d i n ē j e* (žodžiu) kartotekoje yra lapelių, žyminciu RtŽ. Pagalbinės kartotekos dėželėje “K. Būgos santrumpos ir bibliografija”, *R* skirsnelyje saugomi du lapeliai, *Antrasičių ir Autorių* dėželėse irgi yra po lapelį. *P a g r i n d i n ē j e* LKŽ kartotekoje yra RtŽ straipsnių lapelių: 1) kur savo ranka K. Būga išrinkęs bei “paženklinęs lapeliuose išrašytus iš RtŽ pavyzdžius santrumpa *Ryt.ž.*, papildę LKŽ kartoteką” (Kruopas 1969: 185); 2) antspaudu *Akelaičio zod.* pažymėti 2050 leksikografinių vienetų, išrašytų E. Samaniūtės (vėliau – Otrėbska) ranka.

RtŽ braižas yra smulkus, ypač įterptų eilučių. Grafologė Rūta Čapaitė, peržvelgusi RtŽ kserokopijos 100–548 puslapius, patvirtino, kad taisymai šviesesniu rašalu (įterpimai), lygiai kaip ir teksto pagrindinės⁷, tvarkingos eilutės, yra parašyti ta pačia ranka. Labai individualios RtŽ autoriaus braižo *d*, *ł* grafemos bei stačiosios *B*, *D*, *F*, *T* grafemų dalys (vertikalės, raidės ”ašys”), turinčios *S* formą, primena tas pačias S.Daukanto, J. Butavičiaus grafemas, ir atskiria, pavyzdžiui, J.Pabréžos tekstus, kur tokią grafemą braižo elementai yra kitokie. J. Pabréžos raštuose tėra pastebėta tik viena grafema, turinti čia aptariamą braižo elementą, teigia R. Čapaitė. Darytina atsargi

⁷ RtŽ yra daug įterptų ne tiek tvarkingų, suspausto braižo eilučių bandant įterpti tarp to, kas parašyta anksčiau.

išvada, kad RtŽ autorius buvo S. Daukanto amžininkas ar jaunesnis (J. Butavičius buvo beveik 13 metų jaunesnis už S. Daukantą, o J. Pabréža siuntė savo herbariumo augalų 5-eriais metais už save jaunesniams kun. J. Fedoravičiui, floristui (Dagys 1938: 180)).

Kiekvienas RtŽ puslapis maždaug kas 7 mm pedantiškai išbraižytas plonytėmis horizontaliomis, vos regimomis linijomis, kurios skirtos vokabuloms tvarkingai ir tiesiai rašyti. Kai kur matomas mažos, tarsi adatos dūrių skylutės: taškas linijos pradžioje ir pabaigoje. Šias horizontalias linijas kerta keturios vertikalias, sudarančios keturias grafas. Visų puslapių viršuje nubrėžta po liniją *a* ir *b* skilčių antraštėms, kuriose nurodomas lie. žodžio grafemų intervalas (skilčių antraštės surašytos nuo 1 b iki 352 a imtinai, toliau jos nebežymėtos). Matyt, RtŽ autorius ketinės dar smulkiau ką nors rašyti ar numeruoti, tačiau to neįvykdė, nes RtŽ tekstas pateiktas tik dviem skiltimis, atskirtomis vertikaliu brūkšniu.

RtŽ rašyba seka lenkiškąją, joje, "vyrauja fonetinis principas: rašoma pagal tarimą" (Kruopas 1969: 190). Vartojamos šios raidės: balsės *a*, *e*, *i*, *y*, *u*; priebalsės *b*, *c*, *cz*, *d* (ir *d* variantas su individualia iškeltine), *g*, *j*, *k*, *l*, *ł* (individualus variantas su iškeltine), *m*, *n*, *p*, *r*, *s* (ir *f*), *sz*, *t*, *w*, *z*, *ż*, *ź* (ir *ȝ*, *ȝ̄* variantai su nuleistinėmis). Palatalizacija žymima *i* raide (prieš užpakinės ir priešakinės eilės balsius). Sudėtiniai dvigarsiai (*i*)*ai* ir (*i*)*ei* RtŽ žymimi (*i*)*ey*.

Kilminėse RtŽ žodžių grupėse vyrauja *bendroji tautos* leksika, randama žodžių, vartojamų rytiečių šnektose, pvz.: Garsiot [“gardžiuotis”; plg. la. *garšot* “ragauti”](80), Greimas (92), Greczium⁸ [“greta, šalimais”](92), Griczia (92), Pustit, ostrzyć⁹ (361), Sulobt, skarmić¹⁰ (421), Pawenis, cień(316)<...> Wokiala¹¹ [“vokelė dėžutė”](535) (Kruopas 1969: 188), pastebėta germanizmų: Márka, marka, czeski / moneta, sześć groszy. Szepa, szafa. Szepinis, szafowy, yra latybių (ar net neadaptuotų latviškų žodžių): Cuka, swinia. Cukutia, swinka. Dabut, dobydž. Douguwa¹², džwina / ržeka; Zenkis¹³. Zenkia, chłopiu [?], gausu slavizmų.

Registro sudarymo klausimui raktą, regis, pritaikė leksikografas J. Kruopas: "RtŽ leksika rodo, kad jis sudarytas iš liaudies kalbos žodžių ir jų formų. Nematyti, kad jo autoriaus būtų naudotasi rašytiniais šaltiniais. Vienintelis žodis, kurį būtų galima įtarti esant paimitą iš Chilinskio biblijos vertimo, yra Łetas, mizerak, ubogi¹⁴ (187), nes kaip rodo "Lietuvių kalbos

⁸ Ten pat įterpta ir *Griacziuum, w rzędzie, przy, obok*.

⁹ RtŽ parašyta: *Pustit, ostrzyć, zawiewać, jeść smaczne*; cituojamame str. l. atitikmens žodis parašytas oscyzū.

¹⁰ RtŽ: *Sulobt, skarmić, zpość*.

¹¹ Visa RtŽ pagrindinė eilutė: *Wokiala, krobka*.

¹² Pastebėtas dar vienas hidronimas: ~ Müša (Musza, bije; musza ržeka w powiecie Upitskim).

¹³ Be le. atitikmens.

žodyno[”] (VII t.) atitinkamas straipsnis, tokia reikšme *lėtas* užfiksotas tik iš Chilinskio, o artimomis reikšmėmis¹⁵ “prastas, menkos vertės” jis dar vartojamas M. Daukšos ir K. Sirvydo¹⁶ raštuose” (Kruopas 1969:189).

Leksikografinį metodą atskleidžia pasirinkta žodyno straipsnio sandara. RtŽ straipsnį sudaro: 1) lietuviškasis antraštiniš žodis ir 2) lenkiški reikšmės atitikmenys. Polisemantų reikšmes atskleidžia pavartoti keli lenkų kalbos skirtingų reikšmių žodžiai. Antraštiniai žodžiai pateikiami abéceliškai pagal tarmines lytis ir padalyti į 21 raidės skirsnį: A, B, C, D, E, G, I (ši grafema RtŽ eina ir *J* funkcijas. Pati *J* grafema irgi vartojama, tačiau antraštiniuo žodžio pradžios pozicijoje šmèsteli tik kur ne kur vėliau prirašytose eilutėse), K, L, Ł, M, N, O, P, R, S, T, U, W, Z, Ž.

Įvairios to paties žodžio morfoliginės formos yra iškeltos atskirais antraštiniiais žodžiais: “Daiktavardžių duodama daug linksių, o veiksmažodžių – asmenavimo ir dalyvių formų” (Kruopas 1969: 184). Diduma lietuviškų žodžių teturi tik vien lenkišką atitikmenę. Iliustracinių pavyzdžių bei frazeologijos (kaip iliustracijos – V.K.) nėra (Kruopas 1969: 191). Tačiau frazeologizmų (ar apstabarėjusių žodžių junginių), kaip leksikografinių vienetų, esama. Jie eina antraštémis ir pateikiami pagal pirmajį žodį, pvz.: *Niet akis réybsta, až w oczach cmi się. Niet akis sużalawa, až w oczach zazieleniałe*.

Dalis formų, norint tiksliai skirti jų gramatinės reikšmes, yra kirčiuotos: pažymėtos į gravį bei akūtą panašiaisiais diakritikais: *Ákis, oczy. Akis, oko. Akis, w oczach. Botágú, biczow. Botagù, biczem. Diéwu, Bogu. Diewù, bogow / mit. Églinis, jałowcowy. Eglínis, jodłowy, z jodły. Grúndia, "skrobyła[?]ł, skrobał. Grundià, kolco, krążak. Skowka Iewós, Ewy. do Ewy należący. Iewos, czeromchy; hužwy. Iewu, czeromchę; Ewę; hužwę. Jewù, czeromchy, huzwow* ir t.t. Diakritikai išryškina bei paaiškina homonimijos atvejus. Taip išvengiama eventualių homografių. Gramatinės pažymos RtŽ negausios ir retos: 1) *I.p.* liczba pojedyncza ir *I.m.* liczba mnoga, 2) *r. z.* rodzaj żeński. Vartojami ir kitos rūšies sutrumpinimai: 1) *i t. d.* i tak dale, 2) *im.* imię – prie vardų. Žodžio semantikai apibūdinti taip pat vartojamas nesutrumpintas rūšinio pavadinimo pilnas (l.) žodis (arba vienas – keli jo skiemės): *waga, drzewo, grzyb, miłogolia?], moneta, roślina], ryba, tkanina* ir tt. Sutrumpinimai ir rūšiniai pavadinimai pateikiami po įkypo dešinėn pasvirusio brūkšnio(/). Skyrybos ženkli vartojami dėsningai: tarp sinonimių l. žodžių rašomas kablelis , tarp skirtinges reikšmės – kabliataškis (taip sykiu atskiriomas ar nurodomos lie. žodžio reikšmės). Daugely RtŽ eilučių neišsiverčiama be abiejų minetų ženklu. Pvz.: *Isideja, włożyła się; wyniosła się*

¹⁴ Visa RtŽ Vokabula yra tokia: *Łetas, mizerak, ubogi, nędżarż*.

¹⁵ Cit. str.: reikšmemis.

¹⁶ Redaguota: cit. str. išspausdinta Širvydo.

/ kura. Karsztù, gorących; czochranych; czochraťby. Lieki, zostajesz, pozostajesz, zostawiasz, zostawujesz. Linkia¹⁷, chylil; jednał; płoza do sań; Polac̄zka. Te, głoska: *na masz*. Uzłopis, załata; załatawszy. Žuwey, ginąłes; ɬowiłeś.

Tik RtŽ yra užfiksuotos kai kurios leksemos: *Acziuwiste, wdzięczność. Dreykała, rozpustnica; rozpustnik. Dubinuot, bołtać, bołtem napędzać ryby. Dubulis, bołtacz, bołtuch. Dwyley, wedwoje, w dwoje, pasą. Grundią, kolco, krążek. Skowka. /Leylei, wycieka / o roslinach* ir tt. (plg. Kruopas 189). Pastebėtina, kad RtŽ esanti leksema ~ kurmiarauslis (*Kurmiarousley, kretowiny, kopec kretone/ Kurmiarouslis, kretowizna*) į LKŽ registrą neitraukta visai.

RtŽ sudarytas (vėliausiai) iki XIXa. 4–5-ojo dešimtmečių pabaigos, perrašinėtas (anksčiausiai) nuo 1848 m. (tai rodo Kučkuriškių popieriaus dirbtuvės ženklas RtŽ puslapiuose). Teiginj dėl žodyno parašymo (sudarymo) laiko patvirtina RtŽ rašybos ypatumas: kaip minėta, sudėtiniai dvigarsiai (*i*ai, *i*ei žymimi *i*ey, o šitaip buvo rašoma lenkų iki 4-ojo dešimtmečio. Tik vėliau įsigalėjo aptariamu dvigarsių rašymas su *j*. Aptariamos priebalsės rašymas šioje pozicijoje įsivyravo po didelės diskusijos, kuri prasidėjusi Vilniuje, suaktyvinta A. Felinskio (Łoś 1917: 59–60), dalyvaujant Vilniaus universiteto profesoriui J. Leleveliui (Kaupuž 1973: 170), jo oponentui J. Sniadeckiui (Kaupuž 1973: 171) ir kitiams, baigësi tuo, jog nuo 1830 iki 1840 *aj(ey)* ištumė iš lenkų rašybos *ay(ey)* (Bajerowa 1986: 39). Rašyba su *j* įsigalėjo ir etnografinėje Lenkijoje. Kitoks sudėtiniai dvigarsių negu *(i)ey* žymėjimas RtŽ nepastebėtas. Beje, panaši lenkiškos manieros rašyba yra ir išlikusių spausdintų latgalų rašto paminklų (Stafecka 1995_a: 277–279) “Evangelia Toto Anno” (1753, Vilniuje), spėjama, kad tai kolektyvinis vertimas, kuriam vadovavęs jézuitas Janis Lukaševičius, “kurš pēc tautības bijis lietuvietis, labi pratis latviešu valodu, darbojies Varačlānos un Preiļos, vēlāk Izvaltā un Pušā”, taip pat “Eysa sałasiszona Historyas Swatas”, išspausdinta Mogiliove apie 1770 metus (Stafecka 1995: 45–47). 1848 metų data prieštarautų iš RtŽ ortografijos ypatybės tikimai 1840 metų, 4(5)-ojo dešimtmečio datai, tačiau galima pritarti manymui, kad lenkų rašybos pakeitimais nebūtinai iš sykio turėjo būti pritaikytas lietuvių rašybai. Gal RtŽ autorius nemanė spausdinti savo rankraščio, o tik norėjo naudoti asmeninėms reikmėms (mokytojavimui, lietuvių kalbos dėstymui), tad ir rašybos nekeitė perrašydamas iš juodraščio į švarraštį. Sudarymo vieta (apytikrė) – nemažas plotas: Biržai(?) – Tverečius – Ciskodas, ką rodo veiksmažodžio *duoti* būt. kart. laiko forma *devé* (Būga 1961: 571), o RtŽ yra paliudyti šie veiksmažodžiai: *Acidiawia, oddał się. Acidiawiey, oddałeś się. Diawia, dał,*

¹⁷ RtŽ gravis virš **n.**

dała. dało. Diawiey, dałeś. Diawiou, dałem. Diawis, dawszy. Idiawia, udał; wdał. Idiawiey, udałeś; wdałeś. Idiawiou, udałem. Padiawia, podać; podała, podał. Padiawiey, podałeś. Padiawiou, podałem. Padiawis, podawszy. Pardiawia, przedał. Pardiawiey, przedałeś. Pardiawinie, przedaje. Pardiawinet, przedawać. Pardiawiou, przedałem. Parsidiawia, przedał się. Parsidiawiey, przedałeś się. Parsidiawiou, przedałem się. Pasidiawia, poddał się, zdał się, schylił się. Pasidiawiey, poddałeś się. Pasidiawiou, poddałem się. Sudiawia, zadał. Sudiawiey, zadałeś. Sudiawiou, zdałem. Uzudiawia, zadał / czego. Uzudiawiey, zadałeś, taip pat yra daiktavardžiai Diawimas, danie. Idiawimas, udanie. Padiawimas, podanie, tradycya. Sudiawimas, zadanie, raz.

Iš dalies žodyno sudarymo plotą nurodo prieškirtinio (leksemos ~obuolys: *Óbali, jabłko*) uo vertimas į a[?], å (Zinkevičius 1966: 504; 59 žemėlapis), toponimo ~Lietuva: *Letuwa, litwa. Letuwnikia, litwinka, litewka. Letuwoj, w litwie, w[?]na litwie. Letuwos, litwy* prieškirtinio ie vertimas į æ, (i)æ (Zinkevičius 1966: 506; 61 žemėlapis)), šiame straipsnyje cituoti latvių (ar aplietuvėję) žodžiai nurodo į dabartinės Latvijos srities – Žiemgalos plotą, vandenvardis ~Dauguva: *Douguwa, džwina / ržeka* nurodo į Latgalos ribą: dešinysis Dauguvos krantas jau Latgalos, nebe Žiemgalos. RtŽ yra: *Aria [~ arē]¹⁸, orał. Arcziu, orałbym. Ilękcziu, wpadłbym* o formų: *ario, arcgio, ilękcchio* nėra (plg. Kruopas 1969:185). Išskirtinai šiaurės panevėžiškių fonetinių formų kolei kas RtŽ nepastebėta, todėl panevėžiškių plotas kaip RtŽ parašymo erdvė eliminuotinas.

Tad RtŽ chronotopas gal ir galėtų būtų toks: laikas – 1840 – 1850 m., vieta – dalis Lietuvos su Latgala: Biržai (?) – Ciskodas – Tverečius.

RtŽ autorius kol kas neišaiškintas. Tikétina, kad RtŽ autorius buvo katalikų kunigas, gal vienuolis, nes RtŽ kai kurios vokabulos aiškiai rodytų konfesinę rašiūsiojo priklausomybę: reiškiamą kanoninę pagarba Švenčiausiajai Mergelei Marijai: *Marija, Mary[?]a / imie Matki Boskiew. Błowieszczyzny, Zwiażtowanie N. P. M.*, randamas emocingas kreipimasis į Kristų: *A Iezau! o IEzu!, pripažistama, kad popiežius yra vyriausiasis kunigas: Popiežia, papieża, głowy kościoła, o Kalvino pasekėjas kandžiai apibūdinamas bambizu: Bumbizas, bumbiż, Kalwin...*

RtŽ parašymo motyvai gali būti tokie, kaip nurodo leksikografas J. Kruopas: "Atrodo, kad jis [RtŽ] skiriamas lietuvių kalbos mokymosi reikalui ir iš dalies galėjo atstoti ir gramatikos pradmenis" (Kruopas 1969: 191). Šią mintį remia Kazimiero Kristupo Daukšos veiklos kai kurie momentai: minėtasis asmuo buvo Biržų evangelikų parapijės mokyklos mokytojas, dėstė ir lietuvių kalbą, buvo parašęs lietuvių – lenkų kalbų žodyną, kurį galėjo naudoti per pamokas¹⁹ (Subačius 1991: 58).

¹⁸ J. Kruopo apsirirkta: kad RtŽ tikrai a, įrodo griežtai pagal abécélę kiek žemėliau įterpta eilutė: *Arialis, orzeteck*.

¹⁹ Psychologiskai tai labai įtikima: sudominti mokinius neiprasta tuomet mokymo priemone.

Esama RtŽ sasajų su kitais žodynais. Tai minėto K. K. Daukšos rytieliškas žodynas, kurio žinoma esant išlikus 104 lapus (208 p.) iš 142 (284 p.) ir kuris saugomas Poznanės universiteto bibliotekos fonduose (Subačius 1991). Justi RtŽ bei K. K. Daukšos žodyno leksikografinio metodo panašumas, artimas yra kalbamų žodynų sudarymo laikas. Didelius skirtumus rodo tik RtŽ ir K. K. Daukšos žodyno rašyba, nes K. K. Daukša privengė lenkų rašybos ir jo rašyba smarkiai skiriasi nuo kitų to laiko autorų rašybos. „Vietoj XIX a. pirmoje pusėje įprastų *cz*, *dž*, *sz*, *w* ženklų, žodyne vartojami ‘*t*’ (‘tárkceti “čiarkščeti” 123), ‘*d*’ (*mea'dójimas* „medžiojimas” 63v), *c* (*rackiti* ”raškyti” 85v), *v* (*pacvajstea* ”pašvaistė” 72v), dvibalsis *au* rašomas *av* (*smeałav* ”smelau, tepiausi” 99), įsivesti rašmenys *u*, *i_e*” (Subačius 1991: 58), o RtŽ autorius nuosekliai laikosi lenkų rašybos. Svarbu paryškinti K. K. Daukšos žodyno registro ryšį su K. Sirvydo Dictionarium [Sirvydas 1642], nes “Daukša nemažai jo žodžių, frazių įtraukė į savo žodyną, nors perimtos medžiagos žodyno tekste niekaip neženklinio. Kad tai tikrai K. Sirvydo žodyno leksika, galima spręsti iš frazių (lietuviškų ar net lenkiškų) panašumo, iš Sirvydo naujadarų ar šiaip retų jo žodyno žodžių, kuriuos Daukša suraše į savajį. Pavyzdžiu, Daukšos *Avksadajlis złotnik* 4v, o Sirvydo *Złotnik... auksadaylis* 547; atitinkamai *Bieendristea społeczeństwo społeczność* 8 – *Społeczność... Draugiste / byndriste* 417; *Białavietea grod* 8 – *Grod ... Białawiete / tiesawiete baioru* 75; *Błavsdineas sulejaty* 9 – *Suleiaty ... Błauždines wełtos / apawis srugnotas* 427; <...> *Liguma zealunti murawa* 58 – *Murawa ... liguma żelunti / weia* 182; <...> *Puslis [klaida?]* menuo, *Luty miesiąc* 84 – *Luty ... pusic / pustis* 159; < ...> *Vajkagimdea połoznica* 127v – *Położnicá ... Waykagimde* 322; *Vajkaveadis pedagog* 127v – *Pedagog ... Waykawedis* 228; *Zie'dús v puo'dús* 138 – *Gárcarz ... puodžius / ziedžius* 66 – 67 <...>. Akivaizdu, kad K. K. Daukša daug laiko yra praleidęs prie K. Sirvydo žodyno” (Subačius 1991: 60). Rytieliškumas sieja K. K. Daukšos žodyną ir RtŽ, tyrinėtiną XIX a. vidurio lietuvių rytieliškosios leksikografijos paminklą.

LITERATŪRA

- B a j e r o w a I. 1986: *Stan i ewolucja 1, Polski język ogólny XIX wieku*. Katowice: Uniwersytet Śląski.
- B a l a š a i t i s A. 1984: *Žodžiai ir žodynai*, Vilnius: Mokslo.
- B ū g a K. 1924: *Lietuvių kalbos žodynai* 1, Kaunas.
- B ū g a K. 1961: Lietuvių įsikūrimas šių dienų Lietuvoje. – *Rinktiniai raštai* 3, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- C a t a l o g u s: *Catalogus Nr. 10* (LMD gautų rankraščių registracijos sąsiuvinis). LLTIB rankraštinės. F. 22 – 1014, 44 -asis įrašas.
- D a g y s J. 1938: Kun. Juozapas Fedoravičius – Ilukštost ir Zarasų krašto floristas (1776–1860). – *Gamtą* 3, 176–183.
- G a r g a s a i t ē D. 1990: Lietuvių-lenkų kalbų žodynas. – *Lietuvos bibliografija*. Serija A. Knigos lietuvių kalba. 1547–1861. Papildymai, Vilnius.

- K a u p u ž A. 1973: Iz istorii pol'skoj ortografii v Vil'nie v pervoj treti XIX v. – *Acta Baltico-Slavica* 8, 169–181.
- K r u o p a s J. 1969: Rankraštinis aukštaičių rytiečių XIX a. II pusės lietuvių-lenkų kalbų žodynas. – *Lietuvos TSR Mokslo akademijos darbai*. Serija A, 2(30).
- K u p r e v i č i u s V. 1995: Dėl rytiečių rankraštinio žodyno (RtŽ). – *Leksikografijos problemos: semantika, etimologija, tarminiai faktai pateikimas, žodynų sudarymo principai*. K. Bügos 115-osioms ir J. Balčikonio 110-osioms gimimo metinėms. Konferencijos pranešimų tezės. 1995 m. kovo 16–17 d., Vilnius, 24–25.
- K u p r e v i č i u s V. 1995_a: Concerning the Lexicographic Method and Chronotop of the Lithuanian-Polish Dictionary. – *Linguistics. The 1-st Conference of Baltic Studies. Abstracts of Scholarly Papers*, Riga.
- K u p r ē v i č s V. 1995: Dėl lietuvių-lenkų kalbų žodyno (RtŽ) leksikografinio metodo. *Baltistica VII. VII Starptautiskais baltistų kongress* 1995. g. 13. – 15. jūnijā. Referatu tēzes, Rīga. Latviešu valodas institūts, 58–60.
- La u c e v i č i u s E. 1967: *Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.*, Vilnius.
- LKŽ I₂ – *Lietuvių kalbos žodynas* 1, Vilnius: Mintis, 1968.
- Łoś J. 1917: *Pisownia Polska w przeszłości i obecnie*, w Krakowie.
- O trę b s k i J. 19670: Mikołaj Akilewicz i jego "Gramatyka języka litewskiego". – *Acta Baltico-Slavica* 7, 7–22.
- Pichler K. 1829: *Obleżenie Wiednia*, romans hist. 1–4, Wilno.
- S i r v y d a s K. 1642: *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas* / Parengė K. Pakalka, Vilnius: Mokslas, 1979.
- S t a f e c k a A. 1995: Ieskats latgaliešu rakstu valodas vēsturē. – *Latgaliešu literatūra*, Rīga: Zvaigzne, 41–56.
- S t a f e c k a A. 1995_a: Valodas komentāri. – *Latgaliešu literatūra*, Rīga: Zvaigzne, 277–282.
- S u b a č i u s G. 1990: Simono Daukanto žodynai. – *Lietuvių atgimimo studijos*, Vilnius: Sietynas, 20–31.
- S u b a č i u s G. 1991: Kazimiero Kristupo Daukšos žodynas. – *Baltistica* 27(1), 56–67.
- U r b u t i s V. 1968: Piotr Gregorczyk, Index lexicorum Poloniae. Bibliografia słowników polskich. – Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 1967, 286 p. – *Baltistica* 4, 153–158.
- Z i n k e v i č i u s Z. 1966: *Lietuvių dialektologija*, Vilnius: Mintis.

Vartojami ženklai

- ~ – transponuota į bk
- <...> – kupiūros ženklas
- [?] – neperskaitoma ar abejojama grafemos atpažinimu
- | – eilutės riba

AN EASTERN AUKŠTAITISH LITHUANIAN – POLISH MANUSCRIPT DICTIONARY OF UNKNOWN AUTHOR OF MIDDLE OF THE 19 C.

Summary

The Lithuanian – Polish dictionary is kept at the Manuscript Department of the Institute of the Literature and Folklore (F1-1). The manuscript has 548 numbered pages (the format of 1–338 is 22,3 x 17,6, but the pages from 339 to 548 are – 21,4 x 16,6 format). No watermarks have been found. Inprints with inscription *Kuczkuriszki* date back to 1848.

The common dialectologic register dominates in etymological groups with lexis typical of the Eastern dialect (*Greczum*, *podle*, *przy*, *obok* ‘next to’, *Wokiala*, *krobka* ‘little box’, *Garsioj*, *smakuje* ‘he tastes’, there are some loan words: from the Latvian language (*Cuka*, *swinia* ‘pig’, hybrid *Cukutia*, *swinka* ‘little pig’; according to the last contact – *Zenkis*, [without polish corresponding word] ‘fellow’, etc.), from the German language (*Undarokas*, *spodnica* ‘skirt’, *Szepa*, *szafa* ‘wardrobe’ etc.), loan words from Slavic languages are numerous.

There is a hydronyms: ~Dauguva (*Dougawa*, *dʒwina* / *r̥zeka*), ~ Müša (*Musza*, *bije*; *musza r̥zeka w powiecie Upitskim*).

The structure of the entry affects the *lexicographic method*. The entry consists of: 1) the Lithuanian headword (word group, sentence), 2) Polish corresponding words. The Lithuanian register is presented in the alphabetical order according to dialectological forms and is divided into 21 letter-units. Various forms of the lexeme go under different headwords.

There are no illustrative examples available. *Word groups* and *sentences* (including *phraseological units*: *Niet akis réybsta, až w oczach cmi się*. *Niet akis suzaláwa, až w oczach zazieleniač* etc.) are under different headings according to the first word. The meanings of polysemantic words are disclosed through Polish corresponding words: *Girdia, poił* 'gave somebody to drink', *topi* 'sank'. *Linkia, chylil*; 'bent', *jednał* 'attracted', *płozą do sań*; 'sledge trail', *Polaczka* 'polish women', *Žuwej, ginąć* 'to die'; *towileś* 'to go fishing'. RtŽ compiler treats homoforms as separate meanings of the lexeme and separates them by semicolon, the synonyms of the same lexical meaning are divided by a coma. A small part of the corpus is accentuated. To differentiate various word forms they are marked by a *grave accent mark* and *acute accent mark*.

The area (preliminary) where the dictionary was compiled stretches in the triangle from town *Biržai*[?] to the town *Ciskodas* and to the town *Tverečius*.

The diphthong (*i*)ai and *i*(*e*)i in RtŽ has the form of (*i*)ey. This spelling was used till the forties of the 19th c.